

УДК 378.018.8:364-051]:376(043.3)

ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ В ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Таран Альона, аспірантка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ORCID: 0000-0002-2664-0335

E-mail: zavalko.alena@ukr.net

Сьогодні спілкування є чи не найважливішою сферою діяльності в соціальній роботі. Саме тому проблема комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери належить до актуальних проблем соціальної роботи.

Соціальна політика держави спрямована на розвиток інклюзивної освіти як важливої складової соціальної роботи. Досліджено роль та особливості інклюзивної освіти, яка забезпечує комфортний та гуманістичний розвиток, інтеграцію осіб з обмеженими можливостями до інклюзивного освітнього середовища.

Інклюзивне освітнє середовище в системі вищої освіти України є ключовим чинником, що впливає на інтенсивне реформування традиційної вищої школи, уможливаючи доступ до якісної освіти особам з особливими освітніми потребами. Збільшення фактичної чисельності дітей, у яких констатовано інвалідність, та інтенсивність інтеграції таких дітей у загальноосвітній простір вимагають формування інклюзивного освітнього середовища в системі вищої освіти України. Це дасть змогу забезпечити неперервність навчання, створити можливості для самореалізації дітей та молоді з особливими освітніми потребами.

Особливої уваги заслуговує питання спілкування зі студентами з особливими освітніми потребами у закладі вищої освіти. Означено, що спілкування є важливою умовою інтеграції студента в освітній процес.

Автором окреслено рекомендації щодо спілкування зі студентами з інвалідністю.

Таким чином, формування комунікативної компетентності соціальних працівників бере свій початок у процесі підготовки майбутніх фахівців і ґрунтується на їх універсальності, спроможності надавати соціальну допомогу на основі не загальних, а ґрунтовних теоретичних та практичних знань і навичок, з урахуванням особливостей потенційних клієнтів соціальних інституцій.

Ключові слова: етика спілкування, інклюзія, інклюзивна освіта, соціалізація, інтеграція, студенти з особливими освітніми потребами, інклюзивне середовище.

FEATURES OF COMMUNICATION IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Taran Aliona, PhD student Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo
Tychyna Uman State Pedagogical University

ORCID: 0000-0002-2664-0335

E-mail: zavalko.alena@ukr.net

Today, communication is perhaps the most important area of activity in social work. That is why the problem of communicative competence of future social specialists should be one of the current problems of social work. The social policy of the states is aimed at the development of inclusive education as an important component of social work. The role and features of inclusive education, which provides comfortable and humanistic development, integration of people with disabilities into an inclusive educational environment are studied.

An inclusive educational environment in the higher education system of Ukraine is a key factor influencing the intensive reform of traditional higher education, enabling access to quality education for people with special educational needs. The increase in the actual number of children with disabilities and the intensity of integration of such children into the general education space require the formation of an inclusive educational environment in the system of higher education in Ukraine. This will ensure continuity of education, create opportunities for self-realization of children and youth with special educational needs.

The issue of communication with students with special educational needs in a higher education institution deserves special attention. It is noted that communication is an important condition for student integration into the educational process.

The author outlines recommendations for the treatment and communication process with students with disabilities.

Thus, the formation of communicative competence of social workers originates in the process of training future professionals and is based on their versatility, ability to provide social assistance, based not on general but on thorough theoretical and practical knowledge and skills, taking into account the potential clients of social institutions.

Keywords: *ethics of communication, inclusion, inclusive education, socialization, integration, students with special educational needs, inclusive environment.*

Постановка проблеми. Глобалізація, швидка зміна технологій, утвердження пріоритетів сталого розвитку суспільства зумовлюють зростання ролі сучасної освіти. Людство помітно змінює орієнтації у напрямі розвитку демократії, піднесення гідності особистості, її культури, національної самоідентифікації, толерантності. Життя в умовах демократії, ринку, новітніх науково-інформаційних технологій стає реальністю. Все це зумовлює потребу в радикальній модернізації освіти.

Вища освіта в більшості країн світу відіграє важливу роль у сприянні розвитку соціально-гуманного суспільства, у якому реалізується соціальна рівність, соціальна мобільність, розвиток особистості, незалежно від рівня її психофізичних можливостей. Вища освіта є відправною точкою всіх зусиль будь-якого цивілізованого суспільства, щодо перетворення осіб з обмеженими можливостями та інвалідністю на повноцінних членів спільноти, громади, суспільства. Тому головною умовою для всіх закладів вищої освіти має стати усвідомлення того, що інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення рівності прав усіх дорослих осіб на освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інтеграції осіб з особливими освітніми потребами засобами освіти та можливості доступу їх до вищої освіти досліджувалися у працях Ф. Амстронга, Г. Беккера, Дж. Девіса, В. Ільїна, Х. Кербо, А. Колупаєвої, Н. Коляди, О. Кравченко, Є. Мартинова, В. Синьова, П. Таланчука, Є. Тарасенка, Н. Шаповала, О. Ярської-Смірної та ін.

Такі вчені, як І. Албул, Ю. Богінська, Н. Головка, І. Зверева, О. Кравченко, О. Купреєва, І. Лошакова, Л. Шипіцина, А. Слосанська, М. Тавакалова, І. Цимбалюк, М. Чайковський та ін. аналізують різні аспекти інтеграції осіб з особливими освітніми потребами в освітнє середовище вищої школи, зокрема соціальний, психолого-педагогічний супровід та допомогу таким особам у процесі освіти.

Особливості взаємовідносин між студентами з особливими освітніми потребами та оточенням вивчали Т. Добровольська, О. Караман, Т. Комар, Н. Мірошніченко, Н. Шабаліна та ін.

Мета статті – розкрити особливості правил спілкування зі студентами з особливими освітніми потребами та надати деякі рекомендації щодо цього.

Виклад основного матеріалу. Швидкість змін, що відбуваються в суспільстві та системі вищої освіти, потребує спеціаліста нового типу, фахівця з високим рівнем емоційної культури, спроможного швидко та адекватно реагувати на стрімкі зміни, відповідати запитам Державного стандарту вищої освіти та Нової української школи, здатного розв'язувати соціально-психологічні суперечності, долати емоціогенність педагогічної справи, постійно займатися саморозвитком і самовихованням у контексті професійної діяльності.

Метою української системи навчання й виховання є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості, формування поколінь, здатних навчатися упродовж життя. Особливого значення такий підхід набуває під час формування особистості майбутнього соціального працівника, який у подальшому буде впливати на формування особистості вихованців.

Інклюзивна освіта передбачає не лише залучення дорослих осіб з особливими потребами та інвалідністю в загальний вищий навчальний простір, вона повинна адаптувати для означеної категорії людей навчальні програми та плани, особистісно-зорієнтовані методи та форми навчання, в основі яких лежать принципи диференціації та індивідуалізації навчання. Інклюзія у вищій школі повинна створювати сприятливі педагогічні, психологічні, соціальні, медичні, соціокультурні, організаційні та правові умови для дорослих осіб з особливими потребами та інвалідністю з метою реалізації їхнього права на вищу освіту.

Принципи загальності та доступності освіти для всіх осіб визначено у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ратифікованого Україною 19 жовтня 1973 року) [5] та Конвенції про права дитини (ратифікованої в Україні 27 лютого 1991 року) [3]. Конвенція про права осіб з інвалідністю, ратифікована Україною 16 грудня 2009 року, визначає, зокрема, такі важливі принципи, як забезпечення доступності та повного й ефективного залучення і включення осіб з інвалідністю до суспільного життя. Статтею 24 Конвенції про права осіб з інвалідністю передбачено зобов'язання держав-учасниць визнавати право осіб з інвалідністю на освіту [4]. Для реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях упродовж життя.

Якісна освіта є основою інтелектуального, культурного, творчого, соціально-економічного і духовного розвитку суспільства та підвалиною добробуту країни. Сучасна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства, консолідації всіх його інституцій, гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів. Освіта має бути спрямована на отримання життєвих компетентностей та всебічний розвиток людини як особистості: її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей громадян, здатних до свідомого суспільного вибору.

Як зазначено у Національній стратегії розвитку інклюзивної освіти до 2030 р, її метою є формування інклюзивного освітнього середовища та створення умов, у яких кожна особа може мати доступ до якісної освіти з урахуванням її потреб, що сприятиме розвитку її потенціалу без відриву від сім'ї та громади [6].

Саме Національна стратегія сприятиме створенню умов для самореалізації кожної особистості.

В інклюзивному освітньому середовищі здобувачі освіти, незалежно від їхніх потреб, здатні підвищувати свою соціальну компетентність, удосконалювати комунікативні навички, а також відчувати себе частиною суспільства.

Інклюзивна освіта має ґрунтуватися на правах людини і принципах рівності; бути спрямованою на всіх учасників освітнього процесу, особливо тих, хто є виключеним із загальної системи навчання; мусить стати процесом усунення бар'єрів у системі освіти та системі підтримки.

В основу інклюзивної освіти закладено, що усі студенти:

- можуть навчатися різними методами і в різний період часу;
- мають індивідуальні здібності й особливості;
- хочуть відчувати, що їх розуміють і цінують;
- мають різне походження і бажають, щоб їх відмінності поважалися.

Закон України «Про вищу освіту» (2014 рік, зі змінами) зазначає, що *особа з особливими освітніми потребами* – це особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти [2].

До категорії таких осіб можуть належати не тільки особи з інвалідністю, а й внутрішньо переміщені особи, діти-біженці та діти, які потребують додаткового та тимчасового захисту, особи, які здобувають спеціалізовану освіту та / або можуть прискорено опанувати зміст навчальних предметів, особи з особливими мовними освітніми потребами (наприклад, ті, які здобувають загальну середню освіту мовами, що не належать до слов'янської групи мов) тощо.

Відповідно, основною умовою розвитку інклюзивної освіти є створення інклюзивного освітнього середовища. У Законі України «Про освіту» (05.09.2017 року) *інклюзивне освітнє середовище* визначено як сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей.

Таким чином, для інтеграції студентів з інвалідністю в освітнє середовище необхідно забезпечити вільний архітектурно-освітньо-комунікаційний простір, у якому вони зможуть безпечно пересуватися, навчатися та спілкуватися.

Спілкування є однією з центральних проблем, через призму якої вивчаються питання щодо сприймання й розуміння людей одне одного, лідерства й керівництва, згуртованості і конфліктності, міжособистісних взаємин та ін. Спілкування допомагає глибше розглянути процес міжособистісної взаємодії та міжособистісних взаємин.

Людське життя не можливе без спілкування, оскільки це є його важливою частиною. Людині важко стати успішною, вдосконалюватися, досягати певної мети без процесу спілкування. Так, самотній людині дуже важко, оскільки вона не може ні з ким поділитися своїми враженнями, емоціями, розповісти цікаву історію із свого життя, і тому така людина почуває себе пригніченою та нікому не потрібною.

Етикет спілкування має значення для кожної особи. Завдяки правильному спілкуванню ми можемо показати себе такими, якими ми хочемо бути; можемо стати лідером у колективі; уникати конфліктних ситуацій тощо. Звісно, культура мовлення в кожного індивідуальна, але етикет спілкування залежить від багатьох факторів, зокрема, таких: країна у якій проживає особистість, національність, соціальні норми країни, виховання, вплив однолітків та ін.

Етикету спілкування потрібно навчати з дитинства, оскільки саме в дитячому віці діти сприймають і вбирають усе хороше та погане.

Етикет спілкування особливо повинен бути у комунікації між членами сім'ї. Культура спілкування в кожній родині різна, але вона має дотримуватися певних стандартів залежно від соціальних норми країни, у якій вона проживає.

Виділяють такі *складові етики спілкування: толерантність, рівноправ'я, розуміння, шанобливість, визнання, сприйнятливість.*

Велике значення має вплив сучасних фільмів, теле- та радіопередач, розважальних програм тощо. Вони мають як позитивний, так і негативний вплив на культуру спілкування людини.

На нашу думку, фільми, що транслюються на екранах кінотеатрів та телевізорів, мають особливий вплив, особливо якщо це зарубіжний фільм. Після перегляду комедії, трилеру, фільму жахів молодь вважає, що розмовляти грубо та непристойно – це «круто» та «модно». Можна сказати, що молоді люди не розуміють об'єктивності подій і життя. Тому завжди потрібно збалансовувати погане й хороше, робити зауваження молоді у випадку поганих манер спілкування з іншими людьми.

Важливо пам'ятати, що не всі студенти з інвалідністю користуються візками. Наприклад, є особи з порушеннями зору, слуху; із порушеннями опорно-рухового апарату, які під час ходи можуть використовувати допоміжні засоби (паличку, милиці), а також окремі мають ментальні порушення.

Крім того, є набагато більше студентів із «непомітними» чи «прихованими» ураженнями, як-то: артрит, серцеві захворювання, ускладнене дихання тощо. Належна комунікація, тобто етика спілкування, важлива під час надання у процесі взаємодії з кожною такою особою. Особливо важлива вона для певних осіб з інвалідністю, наприклад, людей із порушенням зору, слуху.

Аналізуючи рекомендації щодо спілкування зі студентами з особливими потребами, надані Національною асамблеєю людей з інвалідністю України, виділимо основні [1]:

– розмовляючи з особою, яка пересувається на візку, намагайтеся розташуватися так, що її та ваші очі були на одному рівні, тоді вам буде простіше вести розмову. Також, можливо, вам доведеться переміститись у більш «спокійну зону» для того, щоб допомогти такій особі поспілкуватися з Вами. Важливо завжди пам'ятати, що потрібно звертатися безпосередньо до людини, а не до особи, що її супроводжує;

– розмовляючи з особою, яка має труднощі у спілкуванні, слухайте її уважно. Майте терпіння її вислухати, чекайте, доки вона закінчить фразу. Не виправляйте її та не намагайтесь пояснити щось замість неї. Якщо це потрібно, ставте короткі запитання, які потребують коротких відповідей;

– особам, що не чують або мають обмежений слух, може бути необхідно читати по губах. Якщо це так, під час розмови дивіться прямо на них й не закривайте вашого обличчя й рота. Знайте, що яскраве сонячне світло чи тінь можуть заважати сприйняттю, ускладнити читання по губах. Говоріть чітко своїм звичайним голосом та зі своєю звичайною швидкістю, крім випадків, коли особа попросить вас говорити голосніше чи повільніше. Використовуйте чіткі, короткі речення. Якщо особа з інвалідністю не зрозуміла вас, не бійтесь повторити щойно сказане вами або спробуйте перефразувати речення. Деяким особам, що не чують

або мають обмежений слух, може бути легше зрозуміти вас, якщо ви також використовуватимете жестикуляцію руками, щоб пояснити напрям руху; також для правильного спрямування осіб з інвалідністю допомагає використання мап. Якщо вас не зрозуміли, запропонуйте поспілкуватись за допомогою ручки й паперу;

– коли ви спілкуєтесь з особою зі складнощами в навчанні, використовуйте позитивну та просту побудову речення, як-от: «Ви шукаєте Ваше місце?» замість «Що Ви шукаєте?».

Не робіть висновків, що особа з інвалідністю потребує допомоги, тому що вона має інвалідність. Те, що вам може здатись «боротьбою» чи подоланням перешкод, для когось може бути гарно скерованим звичайним процесом – у власному темпі та власним шляхом. Завжди спочатку запитайте, і якщо особа з інвалідністю скаже вам, що він / вона не потребує Вашої допомоги, просто прийміть цю відповідь. Не нав'язуйте свою допомогу й не ображайтесь, якщо від Вашої пропозиції відмовляться.

Важливе правило: ніколи не торкайтесь осіб з інвалідністю чи їх допоміжних засобів пересування без їхнього дозволу. Це неввічливо, а також може вплинути на їх баланс. Якщо студент потребує допомоги у тому, щоб потрапити в аудиторію або в інше приміщення, а ви не можете впоратися самі, то потрібно покликати когось із колег для надання необхідної допомоги. Якщо вашої допомоги потребує користувач візка, спочатку запитайте людину, куди вона хоче дістатись, а потім поінформуйте, що ви збираєтесь довести її.

Необхідно пам'ятати, якщо ви супроводжуєте людину з порушенням зору чи таку, що не бачить, дозвольте їй взяти вас за лікоть та йти поруч. Завжди коментуйте шлях і маршрут, яким ви йдете. Наприклад: «За декілька кроків ми повернемо ліворуч» чи «Ми підходимо до сходів». Коли ви досягли необхідного місця, повідомте людину, де вона перебуває.

Найголовніше правило: не стороніться студентів з інвалідністю. Якщо ви готові вести себе з ними з повагою й розумінням, вони не ображаться, якщо ви помилитесь.

Розглянемо ще деякі рекомендації із супроводу та взаємодії зі студентами з інвалідністю:

– коли ви називаєтесь, намагайтесь потиснути руку, навіть якщо рухи руками у людини з інвалідністю обмежені чи вона має протез;

– запропонуйте допомогу, але почекайте, поки вона буде прийнята, і надайте цю допомогу у той спосіб, у який Вас просить особа. Не ображайтесь на відмову;

– не робіть висновків на основі спостережень: пам'ятайте, що будь-хто може мати приховані «порушення», наприклад, діабет;

– якщо ви не впевнені у тому, що саме вам потрібно робити – спитайте.

– *Якщо студент із порушеннями зору або незрячий:*

– вам необхідно назватися та назвати інших присутніх осіб і розказати, де вони знаходяться;

– запитайте людину, чи вона потребує вашого супроводу. Не хапайте студента, щоб супроводжувати його, дозвольте йому взяти вашу руку, спитайте, чи треба попереджувати про сходи, двері та інші перешкоди;

- завжди кажіть особі, коли ви відходите назад чи йдете від неї; коли ви скеровуєте особу, переконайтесь, що людина знає й розуміє кожну деталь.
- *Якщо студенти користуються інвалідним кріслом:*
- треба опуститись на рівень очей користувача крісла, або трохи відійти назад, аби встановити зоровий контакт;
- ні в якому разі не нахиляйтесь і не спирайтесь на крісло студентів чи на інший їхній допоміжний засіб;
- спитайте у нього / неї, чи потребує він / вона допомоги під час переміщення, при відкриванні дверей, але пам'ятайте, що студент може виконувати ці функції без допомоги;
- залишайте достатньо місця для тих, хто користується ходунками чи іншими допоміжними засобами під час ходи – не намагайтесь відібрати або схопити їхній допоміжний засіб чи паличку;
- не намагайтесь проявляти співчуття до особи, торкаючись до її голови чи плеча, оскільки це сприймається як патронаж / опіка.
- *Якщо студенти із порушеннями слуху, або глухий:*
- щоб звернути на себе увагу глухої людини, помахайте рукою або доторкніться до неї;
- дивіться безпосередньо на особу (навіть якщо вона користується послугами перекладача жестової мови) і розмовляйте звичайним голосом, не закриваючи обличчя руками;
- намагайтесь не використовувати довгих складних речень;
- будьте терплячі з людьми, які мають труднощі у спілкуванні, не виправляйте їх, не закінчуйте їхні речення замість них. Якщо ви не розумієте, попросіть їх повторити сказане.
- *Якщо студент із затримкою розумового розвитку:*
- ставтесь до таких студентів як до особистостей, відповідальних дорослих, і не робіть висновків, що вони нічого не можуть робити;
- будьте терплячими та будьте готові пояснити інформацію більш ніж один раз;
- намагайтесь не використовувати складних речень.
- пам'ятайте, що деякі особи із затримкою розумового розвитку віддають перевагу дотриманню певних правил чи порядку. Наприклад, люди з аутизмом. Тому за можливості погодьте ці певні правила чи порядок.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, можемо зробити висновки: спілкування є необхідним компонентом будь-якої професійної діяльності, а особливо це стосується професійної діяльності соціального працівника. Професійне спілкування соціального працівника відбувається за визначеними правилами і обов'язково вимагає серйозної та цілеспрямованої підготовки, оскільки чим успішнішим буде спілкування соціального працівника з клієнтами, тим ефективніше працівник зможе розв'язувати поставлені професійні цілі.

На жаль, у сучасній програмі підготовки соціальних працівників, на нашу думку, формуванню й розвитку вмінь вести невербальні діалоги мовою жестів приділяється недостатня увага. Випускників ЗВО не готують до надання безбар'єрної допомоги, наприклад, студентам із вадами слуху, незважаючи на їх

мільйонну кількість в Україні, на їх безпосередню належність до об'єктів соціальної роботи та на те, що вони є потенційними клієнтами соціальних інституцій. Тому проблеми, які постійно виникають в інклюзивному освітньому середовищі, будуть знаходити розв'язання завдяки виникненню нових методик, підходів, створенню навчальних програм та прикладних методів навчання.

Все вищезазначене повинно сприяти підвищенню професіоналізму соціальних працівників за рахунок вдосконалення їхньої підготовки та звернення особливої уваги на комунікативну компетентність, яка є вельми необхідною задля всіх напрямів роботи зі студентами з особливими потребами.

Перспективним напрямком подальших досліджень стане формування інклюзивної культури в молодіжному середовищі та розробка тренінгових занять із питань етичних навичок спілкування як для студентів, так і викладачів. Таким чином, інклюзивна освіта є перспективним та актуальним напрямом не тільки в межах окремої країни, а й на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Етика спілкування: «Інвалідність» та знання з «доступності» та етикету. *Всеукраїнське громадське об'єднання «Національна асамблея людей з інвалідністю України»* : веб-сайт. URL: <http://naiu.org.ua/useful/etika-spilkuvannya/> (дата звернення: 22.12.2021).
2. Закон України «Про вищу освіту» від 1 лип. 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 22.12.2021).
3. Конвенція про права дитини : постанова ВР від 27 лют. 1991 р. №789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 22.12.2021).
4. Конвенція про права осіб з інвалідністю : ратифіковано законом від 16 груд. 2009 р. №1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 22.12.2021).
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовт. 1973 р. №2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 22.12.2021).
6. Національна стратегія розвитку інклюзивної освіти на 2020–2030 роки : проєкт / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/210719-strategiya-inklyuziya.pdf> (дата звернення: 22.12.2021).

REFERENCES

1. Etyka spilkuvannia: «Invalidnist» ta znannia z «dostupnosti» ta etyketu. (n. d.). *Vseukrayins'ke hromads'ke ob'yednannya «Natsional'na asambleya lyudey z invalidnistyu Ukrainy»* Retrieved from <http://naiu.org.ua/useful/etika-spilkuvannya/> [in Ukrainian].
2. Pro vyshchu osvitu. № 1556-VII. (2014). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [in Ukrainian].
3. Konventsiya pro prava dytyny. №789-XII. (1991). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].
4. Konventsiya pro prava osib z invalidnistyu. №1767-VI. (2009). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].
5. Mizhnarodnyy pakt pro ekonomichni, sotsial'ni i kul'turni prava. №2148-VIII. (1973). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text [in Ukrainian].
6. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2019). *Proyekt Natsional'noyi stratehiyi rozvytku inklyuzyvnoyi osvity na 2020–2030 roky*. Retrieved from <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/210719-strategiya-inklyuziya.pdf> [in Ukrainian].